

HUSZÁR ÁKOS – ZÁHONYI MÁRTA

EGYENLŐTLENSÉG ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS*

A társadalmi mobilitás vizsgálatának különösen nagy hagyománya van Magyarországon, a 2000 utáni hazai trendekről azonban szelektív ismereteink vannak. Rendszeres kutatások hiányában erre az időszakra vonatkozóan sem a folyamatok irányára, sem ezek sajátosságaira vonatkozóan nem állnak rendelkezésre részletes eredmények. A nemzetközi szakirodalomban azonban az egyenlőtlenségek növekedésére irányuló erősödő reflexiókkal párhuzamosan a társadalmi mobilitás kérdésköre is egyre inkább előtérbe került. Vajon a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek révén miként változnak a társadalom tagjainak a mobilitási esélyei? A tanulmány egyrészt bemutatja, hogy az egyenlőtlenség, illetve társadalmi mobilitás összefüggésének problémája miként merül fel az újabb mobilitás-kutatásokban. Másrészt pedig a szubjektív társadalmi mobilitás megközelítésére támaszkodva arra keresi a választ, hogy ez Magyarországon miként jelentkezik.

A társadalmi mobilitás problémája az utóbbi években az akadémiai szféra határain túllépve egyre élénkebb közéleti, illetve politikai vitákat váltott ki különösen az Egyesült Államokban, illetve Nagy-Britanniában. A vita elsődleges tárgyát az a kérdés képezte, hogy a növekvő jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek miként hatnak a társadalom tagjainak a mobilitási esélyeire. A szélesebb nyilvánosság figyelmét pedig elsősorban az keltette fel, hogy egyes újabb vizsgálatok a társadalmi mobilitás erőteljes csökkenéséről számoltak be mindkét országban. E vita a szaktudományos hozadéka mellett komoly szakpolitikai kérdéseket vet fel, de általános politikai következményei is lehetnek.

A következőkben először összefoglaljuk, hogy miben is áll, és hogyan került előtérbe a „mobilitás probléma” az Egyesült Államokban, illetve Nagy-Britanniában, majd pedig azt vizsgáljuk, hogy ez miként jelentkezik Magyarországon. Két kérdésre keressük a választ. Egyrészt, hogy a társadalmi hierarchia különböző szintjein elhelyezkedők mennyiben érzik úgy, hogy változott a társadalmi helyzetük származási pozíciójukhoz képest. Másrészt pedig arra vagyunk kíváncsiak, hogy e szubjektív vélekedések alapján milyen következtetések vonhatók le magának a társadalom szerkezetének változására vonatkozóan.

* A tanulmány az MTA Kiválósági Együttműködési Program, Mobilitás Kutatási Centrum projekt keretében készült.

A „mobilitás probléma”

Az egyenlőtlenségkutatás területén gyakran különbséget szoktak tenni az esélyek, illetve az eredmények (vagy feltételek, illetve pozíciók) egyenlőtlensége között. Richard Breen (2010: 414) példáját idézve e különbségtételt megvilágíthatjuk a következő módon: ha rendelkezésünkre áll ezer dollár, akkor azt egyfelől az eredmények egyenlősége elvének megfelelően eloszthatjuk száz ember között úgy, hogy mindenki egyformán tíz dollárt kapjon. Másfelől azonban az ezer dollárt eloszthatjuk úgy is, hogy mindenki kap egy sorsjegyet, majd véletlenszerűen kiválasztjuk egyvalakiét, aki megkapja a teljes összeget. Ez utóbbi esetben az eredmények egyenlősége nem teljesül, az esélyegyenlőség elve viszont maximálisan, mivel mindenkinek ugyanakkora sansza volt, hogy az ő sorsjegyet húzzák ki. A különbségtételt persze érzékeltethetjük kevésbé szélsőséges módon is, többek között Anthony B. Atkinsont (2017) követve egy úszóverseny példáján. Eszerint vizsgálhatjuk egyfelől, hogy mindenkinek egyenlő esélye van-e részt venni a versenyben, másrészt viszont azt is, hogy a verseny díjazási rendszere maga mennyire egyenlőtlen: a résztvevők közül hány helyezett teljesítményét honorálják, illetve mekkorák a különbségek az első, a második, a harmadik, illetve a többi résztvevő számára fenntartott jutalmak között?

Az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség e két elvének normatív elfogadhatósága, illetve társadalmi támogatottsága között jelentős különbség van. Míg a mobilitási esélyek egyenlőségének fontosságában többé-kevésbé egyetértés mutatkozik, addig az egyenlőtlenségek igazságos, illetve kívánatos szintje annál nagyobb viták tárgyát képezi. Míg az esélyegyenlőség elve például egy az egyben részét képezi igazságosság rawlsi elméletének, a társadalmi javak elosztására vonatkozó iránymutatása bizonyos feltételek mellett akár a javak szélsőségesen egyenlőtlen elosztását is igazolhatónak tartja.¹ Ezzel összhangban, a modern társadalmakban az állampolgárok túlnyomó többsége egyetért az esélyegyenlőség elvének fontosságával, a javak egyenlő elosztását, illetve az egyenlőtlenségek markáns csökkentését célzó politikákat azonban jóval kevesebben támogatnak (Breen 2010: 414–416). Különösen érvényes ez az Egyesült Államokra, ahol az egyenlőtlenségek magas szintjének elfogadásához erőteljesen hozzájárul a meritokratikus értékek teljesülésébe, vagyis az amerikai álomba vetett hit. Eszerint, ugyan jelentős távolság van a társadalom alsó, illetve felső szintje között, de e távolság egyéni erőfeszítések révén leküzdhető. Nem az határozza meg az egyén társadalmi pozícióját, hogy milyen körülmények közé születet, hanem az, hogy saját képességei, illetve munkája révén hová jutott.

Az empirikus társadalomkutatás területén az eredmények egyenlőségét leginkább a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek különböző mérőszámaival

¹ Lásd ezzel kapcsolatban: „A társadalmi gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy a) a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a *legelőnyösebbek* legyenek, és ugyanakkor b) a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak, álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett” (Rawls 1997: 112).

lehet jellemezni (vö. Piketty 2015; Atkinson 2017; Milanovic 2016), míg az esélyegyenlőség kérdése kapcsán mindenekelőtt a társadalmi mobilitás vizsgálata mutatkozik relevánsnak (Marshall-Swift-Robert 1997). Az amerikai álomba vetett hitet az táplálja, hogy ez a kettő nem áll szoros összefüggésben egymással. Ezt a hitet azonban az utóbbi időben erőteljesen kezdték ki azok az eredmények, amelyek direkt összefüggést találtak a javak egyenlőtlen elosztása és a társadalmi mobilitás mértéke között. Ezek közül talán a legnagyobb figyelmet a „Great Gatsby Curve” kapta, amely arra szolgáltat empirikus bizonyítékot, hogy azokban az országokban, ahol magasabbak a jövedelmi egyenlőtlenségek (a Gini mutatóval kifejezve), ott az intergenerációs társadalmi mobilitás (a jövedelmi elaszticitás mutatójával mérve) is kisebb, vagyis szorosabb a kapcsolat a szülők, illetve gyermekeik jövedelmi helyzete között.² Ez alapján a társadalmi mobilitás mértéke az észak-európai országokban a legmagasabb, ahol a jövedelmi egyenlőtlenségek mérsékeltebbek. Az Egyesült Államok viszont az egyenlőtlenebb országok között foglal helyet, s ezzel párhuzamosan a szülők társadalmi pozíciójának a hatása is erősebb a gyermekeik helyzetére.³ Sőt a jövedelmi egyenlőtlenségek növekvő tendenciája arra utal, hogy a társadalmi mobilitás az USA-ban tovább csökken.⁴

Az utóbbi években készített vizsgálatok alapot szolgáltatnak ezekhez a várakozásokhoz. Raj Chetty és kollégái jövedelemalapú mobilitásvizsgálatai ugyan egyfelől azt találták, hogy a társadalmi mobilitás relatív mérőszámai az utóbbi évtizedekben gyakorlatilag változatlanok maradtak az Egyesült Államokban (Chetty et al. 2014), az abszolút mobilitásra vonatkozó eredmények viszont azt mutatták, hogy a később született nemzedékeknek rendre kisebb az esélyük arra, hogy szüleik jövedelmi színvonalán éljenek (Chetty et al. 2016).⁵ Robert

² A görbe többek között Miles Corak munkája nyomán jött létre (lásd pl. Corak 2013), akkor vált azonban széles körben ismertté, miután Alan B. Krueger az Obama adminisztráció gazdasági tanácsadó testületének vezetőjeként felhívta rá a figyelmet. Krueger egyrészt a *Center for American Progress*-ben tartott előadásában, másrészt pedig a testület által készített éves jelentésben is kiemelte az egyenlőtlenségek, illetve a társadalmi mobilitás problémájának összefüggését (Krueger 2012; Council of Economic Advisors 2012). Krueger tekinthető a görbe névadójának is, aki F. Scott Fitzgerald – magyarul is megjelent – *A nagy Gatsby* című regénye alapján nevezte el.

³ Magyarország ebben az összehasonlításban közepes helyet foglal el mind az egyenlőtlenségek, mind pedig a mobilitás mértéke tekintetében (Andrews – Leigh 2009: 1491).

⁴ Fontos megjegyezni, hogy e jövedelemalapú vizsgálatokkal szemben az elmúlt időszak foglalkozási alapú nagy nemzetközi összehasonlító mobilitásvizsgálatai ellenmondásos eredményeket produkáltak e téren. Míg a *The Constant Flux*-ban Robert Erikson és John Goldthorpe úgy találták, hogy az alacsonyabb jövedelmi egyenlőtlenségek nagyobb mobilitási esélyekkel járnak együtt, addig Richard Breen és kollégái vizsgálatai szerint nem mutatható ki közvetlen összefüggés a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke, illetve a társadalmi mobilitás nagysága között (lásd ezzel kapcsolatban Róbert 2009: 528).

⁵ Az abszolút mobilitással szemben a társadalmi mobilitás relatív mérőszámai a strukturális változásokat kiszűrve igyekeznek számot adni a mobilitási esélyek változásáról, mivel ezek közvetlenebbül tájékoztatnak az esélyegyenlőség változásáról. A hazai vizsgálatokban, amelyek eddig kizárólag a foglalkozási alapú megközelítést követték mindenekelőtt a cirkuláris mobilitás, illetve a társadalmi fluiditás John Goldthorpe és munkatársai révén kidolgozott mutatója szolgált erre. Jövedelmi alapú vizsgálatokban Chetty és kollégái vizsgálatai kiterjednek egyrészt arra, hogy abszolút értelemben a gyermekek mekkora hányada éri el szülei jövedelmét, másrészt, hogy miként változott a jövedelemelosztásban elfoglalt relatív pozíciójuk.

D. Putnam (2015) kvalitatív kutatásai szintén megerősítik a romló mobilitási esélyekről szóló feltételezéseket. Míg az elmúlt ötven évben az Egyesült Államokban a faji különbségek jelentősége csökkent, az osztályegyenlőtlenségek Putnam szerint sokkal markánsabbá váltak, amelynek következtében az alacsonyabb státuszú családokba születő gyermekeknek egyre kisebb az esélyük arra, hogy hátrányos induló helyzetüket leküzdve a társadalmi létrán feljebb kapaszkodjanak. Jó okkal jegyzi meg tehát Joseph E. Stiglitz, hogy *„az amerikai álom, amely az országot a lehetőségek hazájának látta, egyre kevésbé tűnik másnak, mint álomnak, mítosznak, amelyet anekdoták és történetek ugyan fenntartanak, de az adatok nem támasztják alá”* (Stiglitz 2013: xlv–xlv).

A társadalmi mobilitásról folyó viták az Egyesült Királyságban részben más dinamikát követnek. Egyfelől a brit mobilitási folyamatokra vonatkozóan is megjelentek, és nagy figyelmet keltettek olyan elemzések, amelyek a társadalmi mobilitás csökkenő tendenciájáról számoltak be. Többek között Jo Blanden, illetve kollégái állapították meg a brit kohorszfelvételekre támaszkodó, jövedelemalapú vizsgálataik révén, hogy a szülők jövedelme, illetve a gyermekek keresete közötti kapcsolat jóval erősebb az 1970-ben született, mint az 1958-as kohorsz esetében (Blanden et al. 2002; Blanden-Machin 2007). Sőt, 2011-ben a brit parlament egy önálló bizottságot⁶ állított fel azzal a céllal, hogy monitorozza a legutóbbi trendeket, illetve szakpolitikai javaslatokat tegyen a társadalmi mobilitás elősegítésére. A bizottság munkája alátámasztja a társadalmi mobilitás csökkenésére vonatkozó feltételezéseket, 2016-os éves jelentésük például azzal a tömör megállapítással indul, hogy *„Britain has a deep social mobility problem”* (Social Mobility Commission 2016: iii).

Másfelől azonban Nagy-Britanniában komoly viták alakultak ki magáról a helyzet értékeléséről is. John H. Goldthorpe (2013) szerint a mobilitás csökkenésére vonatkozó eredmények több szempontból megkérdőjelezhetők, a legújabb hagyományos foglalkozási alapú mobilitás vizsgálatok ugyanis ellentmondanak ennek.⁷ Ezek szerint mind az abszolút mobilitás, mind pedig a relatív mobilitás inkább konstans trendeket mutat, ezek egyértelmű csökkenését nem lehet megállapítani (Bukodi et al. 2015; Goldthorpe 2016). Változásként ezzel szemben elsősorban az regisztrálható, hogy míg a második világháborút követő évtizedekben, „a társadalmi mobilitás aranykorában” a mobilitás mindenekelőtt

⁶ A bizottság *Social Mobility and Child Poverty Commission* megnevezéssel indult, 2016 óta azonban *Social Mobility Commission*-nak hívják. A bizottság létrejöttével, illetve tevékenységével kapcsolatban részletes információk olvashatók a következő helyen: <https://www.gov.uk/government/organisations/social-mobility-commission/about>

⁷ Goldthorpe – a vitát szociológiai, illetve közgazdasági megközelítés különbségeként beállítva – agályokat fogalmaz meg a brit jövedelmi mobilitás vizsgálatokban felhasznált jövedelemadatok minőségével kapcsolatban; vitatja, hogy a jövedelmi helyzet – a (foglalkozási) osztályhelyzettel összevetve – jó indikátora volna a társadalmi pozíciónak; és elméleti, illetve módszertani kritikát fogalmaz meg a szülők, illetve gyermekek társadalmi pozíciójának összefüggését vizsgáló mérőszámokkal kapcsolatban, mivel ezek nem tesznek különbséget a társadalmi mobilitás abszolút, illetve relatív formája között (Goldthorpe 2013).

fölfelé irányuló mobilitást eredményezett, addig a 2010-es évekre – különösen a férfiak esetében – a fölfelé irányuló mobilitás csökkenő, a lefelé tartó viszont emelkedő tendenciát mutat. A „mobilitás probléma” eszerint tehát nem abban áll, hogy globálisan csökkent a mobilitás mértéke, s a brit társadalom merevebbé vált, hanem inkább abban, hogy társadalmi térben történő mozgás egyre kevésbé felemelkedést, s jóval gyakrabban lecsúszást jelent.

Az Egyesült Államokban, illetve Nagy-Britanniában végzett, különböző megközelítéseket alkalmazó vizsgálatok eredményeit nehéz pontosan összemérni. A jövedelmi, illetve foglalkozási alapú vizsgálatok amennyiben másként ragadják meg az egyének jelenlegi, illetve származási pozícióját, annyiban – részben – más jelenséget is mérnek. Ezek azonban összességében hasonló üzenetet közvetítenek: vagy arra utalnak, hogy a növekvő jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek a társadalomszerkezet megmerevedésével és a mobilitás csökkenésével jártak együtt, vagy pedig, hogy a mobilitás növekvő mértékben a társadalmi helyzet generációs romlását, s a lecsúszás tapasztalatát eredményezi. Ez az a tapasztalat, az amerikai álmom szertefoszlásának a tapasztalata, ami különösen az Egyesült Államokban, illetve Nagy-Britanniában „mobilitás problémaként” jelentkezik.

E tapasztalat erősödésének jelentőségét, illetve hatásait nehéz felmérni. A mobilitási folyamatoknak következményeik, köztük politikai következményeik vannak. Ezek közül a legközvetlenebb az, hogy a mobilitás probléma olyan égető társadalmi problémaként jelenik meg, ami egyre inkább felveti szakpolitikai kezelésének szükségességét (bárhogy is nézzünk ki/kellene kinéznie egy ilyen szakpolitikának).⁸ Ezen túl az elméleti feltételezések, illetve a rendelkezésre álló empirikus eredmények szerint a mobilitás magas foka inkább konzervatív irányba tereli a társadalom tagjait, s stabilizálóan hat a politikai rendszerre. A mobilitás hiánya, illetve alacsony foka viszont ellenkezőleg, a tiltakozás különböző formáihoz vezethet, s a társadalom stabilitását veszélyeztető rendszerkritikus mozgalmak létrejöttét, illetve megerősödését segítheti elő (Daenekindt-Waal-Koster 2017; Houle 2017). A „mobilitás probléma” tehát könnyen politikai problémává válhat, a mobilitás megszűnése ugyanis alapvetően kérdőjelezi meg a társadalom igazságos, illetve méltányos működését. Ha az egyenlőtlenségek magas foka akár morális, akár gazdasági indokokra támaszkodva védhető is, az már egyáltalán nem, ha az egyének társadalmi helyzete nem saját erőfeszítéseiken múlik, hanem azon, hogy ki hová, milyen körülmények közé született.

A „mobilitás probléma” Magyarországon

A „mobilitás probléma” Magyarországon nem létezik – legalábbis abban a formában, mint az Egyesült Államokban, illetve Nagy-Britanniában.

⁸ A hagyományos mobilitási mérőszámok szakpolitikai relevanciája kapcsán lásd az 1. mellékletet.

A jövedelmi egyenlőtlenségek Magyarországon is növekedésnek indultak az 1980-as évektől kezdve. A rendszerváltás időszakában a magyar társadalom a hagyományos mobilitásvizsgálatok alapján – nemzetközi összehasonlításban – még a nyitottabb társadalmak közé tartozott, a korábbi korszakokra vonatkozó eredményekkel összevetve azonban a 2000-es évek elejére mind a teljes mobilitás mértéke, mind pedig az esélyegyenlőség kérdéséhez szorosabban kapcsolódó relatív mobilitási mérőszámok romló tendenciát mutattak (Róbert–Bukodi 2004). Viszont a legújabb vizsgálatok alapján – amelyek még szintén a 2000-es évek első évtizedére, illetve annak a végére vonatkoznak – Magyarország az európai országok közül mind az abszolút, mind pedig a relatív mobilitás tekintetében a legmirevebb társadalmak közé tartozott (Bukodi et al 2017; Eurofound 2017; Jackson-Evans 2017).

Jövedelemalapú mobilitásvizsgálatra Magyarországon még nem került sor. A foglalkozási mobilitás legutóbbi tendenciáiról sem állnak még rendelkezésre információk, a rendszerváltás utáni mobilitási folyamatokra vonatkozó ismereteink is töredékesek, különösen a terület hazai kutatási hagyománya tükrében. Az 1990-es évek eleje óta nem voltak a KSH korábbi nagyszabású felvételeihez fogható célzott adatgyűjtések, s ennek megfelelően nincsenek olyan egzakt kutatási eredmények sem, ami alapján az egyenlőtlenségek növekedésének, a piacgazdasági átmentek, illetve pláne a gazdasági világválságnak és a 2010 utáni társadalmi-politikai változásoknak a társadalmi mobilitás, illetve az esélyegyenlőség alakulására gyakorolt hatását szisztematikusan felmérhetnénk. Magyarországon így mindenekelőtt az jelent problémát, hogy keveset tudunk magáról a jelenségről.

Az Egyesült Államokkal, illetve Nagy-Britanniával összevetve a közéleti vitákban sem jelenik meg hangsúlyosan a téma, és a szakpolitika felől sem övezi különös érdeklődés. Az esélyegyenlőség, illetve a társadalmi mobilitás kérdésköre leginkább a szegénység, illetve az egyenlőtlenségek alakulása körüli vitákba ágyazódva kerül elő, önálló szakpolitikai kezdeményezések nincsenek a területen. Magyarországon a probléma kapcsán elsősorban a diákok különböző területekre vonatkozó kompetenciáit vizsgáló PISA jelentésekre vetült számottevő figyelem (Ostorics et al. 2016). A legutóbbi, 2015-ös méréseken alapuló jelentés ugyanis nem csupán arról számolt be, hogy a magyar tanulók pontszámai az előző vizsgálatokhoz képest jelentősen romlottak, hanem arról is, hogy a családi háttér nemzetközi összehasonlításban is különösen nagy hatással van a diákok iskolai eredményeire. Az iskola eszerint nem a hátrányos helyzet leküzdéséhez, hanem inkább a származási egyenlőtlenségek újratermelődéséhez járul hozzá.

Magyarországon tehát az esélyegyenlőtlenség kérdésköre csak elvétve jelenik meg a közbeszédben jelentős, illetve szakpolitikai beavatkozást igénylő problémaként, s a társadalmi mobilitás újabb folyamatairól sem állnak rendelkezésre információk. Kérdés, hogy maguknak a társadalom tagjainak számára mennyiben jelentkezik ez problémaként. A következőkben ezt vizsgáljuk a 2016. évi

mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvétele alapján,⁹ a szubjektív társadalmi mobilitás egy mutatójára támaszkodva.

A társadalmi mobilitás szubjektív érzékelésének vizsgálatára több módszer is rendelkezésre áll. A 2016-os mikrocenzus ezt két kérdés, a kérdezettek, illetve szüleik (1–10-es skálán mért) társadalmi létrán elfoglalt szubjektív pozíciója alapján igyekezett megragadni.¹⁰ E mutató alapján immobilnak számít az, aki a saját, illetve a szülei társadalmi pozícióját is azonos pontszámmal értékelte, míg fölfelé, illetve lefelé mobilnak minősül az, akinek az esetében legalább egy pontszámmal eltérnek ezek az értékek pozitív vagy negatív irányba. Ez a technika tehát a társadalmi mobilitás hagyományos megközelítéséhez hasonlóan alkalmaz egy mérést az egyének jelenlegi, illetve származási pozíciójára vonatkozóan, s ezeket veti össze a társadalmi térben való mozgás vizsgálatához. Fontos különbség azonban, hogy amíg a hagyományos foglalkozási alapú megközelítések kizárólag egyéni szinten és foglalkozási csoportok közötti mozgásként fogják fel a társadalmi mobilitást, addig e szubjektív megközelítés lehetővé teszi azt is, hogy vizsgálat tárgyává tegyünk, hogy különböző entitások (pl. etnikai csoportok, különböző földrajzi egységek, vagy éppenséggel maguk a különböző foglalkozási csoportok) miként mozogtak kollektív módon a társadalmi térben.¹¹

A társadalmi mobilitás kutatásában a tényadatokon nyugvó vizsgálatokhoz képest e szubjektív megközelítések csupán másodlagos szerepet játszhatnak, azonban új lehetőségeket is teremtenek. Ennek megfelelően először azt vizsgáljuk, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerének különböző szintjein elhelyezkedők egyéni szinten mennyiben érzik úgy, hogy előreléptek, vagy éppenséggel lecsúsztak szüleikhez képest. Másrészt pedig arra vagyunk kíváncsiak, hogy a különböző társadalmi csoportok kollektíve miként vándoroltak a társadalmi térben egy generáció alatt, vagyis miként változott magának a társadalomnak a szerkezete e szubjektív vélekedések alapján.

Egyéni mobilitás

A társadalmi mobilitás objektív, illetve szubjektív mérőszámai nem feltétlenül vannak összhangban egymással. Róbert Péter (1999) például az 1990-es évek végén azt találta, hogy míg az objektív, foglalkozási alapú vizsgálatok szerint

⁹ Az 2016. évi mikrocenzus a magyarországi népesség 10 százalékaról gyűjtött információkat. A társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel ennek egy 1/5-ös almintáján került lekérdezésre, ami több mint 100 000 sikeresen kitöltött kérdőívet eredményezett. A felvétel célkitűzéseiről, módszertanáról, illetve egyéb sajátosságairól lásd: Huszár 2016; illetve Huszár–Záhonyi 2018a. Az adatfelvétel feldolgozásának lezárulta után remélhetőleg ez alkalmas lesz a társadalmi mobilitás hagyományos vizsgálatairól terén mutatkozó hiányok pótlására is.

¹⁰ A kérdések az International Social Survey Programme által korábban, 1999-ben, illetve 2009-ben használt kérdéseket követték. A mikrocenzus, illetve az ISSP eredményeinek összehasonlíthatósága kapcsán lásd: Huszár–Záhonyi 2008b: 2. melléklet.

¹¹ A társadalmi mobilitás objektív, illetve szubjektív megközelítéseinek jellemzőihez lásd: Huszár–Záhonyi 2018b.

a magyar társadalom mobilitási jellemzői kevésbé változtak a korábbi időszakokhoz képest, addig a megkérdezettek meghatározó hányada arról számolt be, hogy a rendszerváltás első évtizedének végén szüleihez képest romlott a társadalmi pozíciója. A mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvétele alapján 2016-ra ez a helyzet alapvetően megváltozott. Míg a rendszerváltás első, illetve második évtizedének végén, 1999-ben, illetve 2009-ben azok voltak relatív többségben, akik úgy érezték, hogy lefelé mozdultak el származási pozíciójukhoz képest, addig a legutóbbi eredmények alapján a 18 éves és idősebbek 50 százaléka értékelte úgy, hogy előrelépett, s kevesebb, mint 20 százaléka, hogy lecsúszott szülei társadalmi helyzetével összevetve (Róbert 1999; Huszár–Záhonyi 2018b). Ezek az eredmények annak fényében is kedvezőnek mutatkoznak, hogy a mobilitás tapasztalata tekintetében erős generációs különbségek tapasztalhatók. Az idősebbek körében jóval magasabb azoknak az aránya, akik arról számoltak be, hogy javult a társadalmi helyzetük, a fiatalabbaknak viszont nagyobb hányada érzi úgy, hogy nem, vagy kedvezőtlen irányba mozdultak el szülei társadalmi pozíciójukhoz képest.

A korábbi kedvezőtlen tendenciák tehát változni látszanak. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerének különböző szintjein elhelyezkedők között milyen különbségek tapasztalhatók a mobilitás szubjektív érzékelése tekintetében. Vajon a társadalom felső, középső vagy alsó szejtén elhelyezkedők érzik inkább úgy, hogy felemelkedtek származási társadalmi helyzetükhöz képest? Ehhez az alábbiakban két, a társadalmi mobilitás-, illetve rétegződésvizsgálatokban hagyományosan alkalmazott ismérvre, a befejezett iskolai végzettség, illetve a foglalkozási osztály ismérvére támaszkodunk.

Jelenleg nincs információnk arról, hogy a társadalom különböző szintjein elhelyezkedők miként érezték meg a mostani társadalmi pozíciójukba, vagyis hogy az iskolai végzettségük, illetve foglalkozási osztályhelyzetük változott-e a szüleihez képest.¹² A szubjektív mobilitás vizsgálatakor így nem tudjuk vizsgálni, hogy a mobilitás érzete mennyiben kapcsolódik össze az iskolai, illetve foglalkozási mobilitással. Nem tudjuk tehát elkülöníteni, hogy mondjuk az érettségizettek, illetve a felsőfokú végzettségűek szubjektív mobilitási jellemzői közötti különbségek egyrészt annak köszönhetők-e, hogy mást jelentettek e végzettségi szintek a „szülők társadalmában”, mint jelenleg, vagy annak, hogy a jelenleg felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek a szülei nagy arányban középfokú, illetve ennél alacsonyabb végzettséggel rendelkeztek.

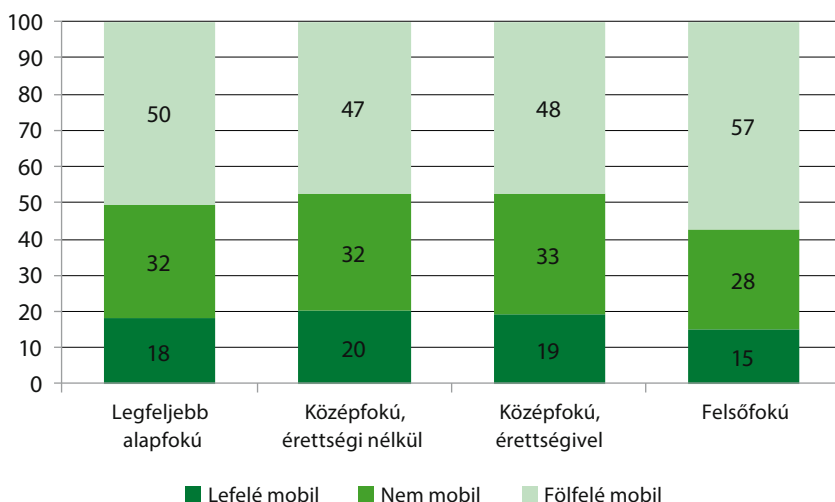
A szubjektív mobilitást a legmagasabb befejezett *iskolai végzettség* szerint vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a végzettség szerinti hierarchia nem felétlenül mutatkozik meg a mobilitás szubjektív érzékelésében. Egyfelől, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők eredményei jelentősen eltérnek a többi csoportétól: ők azok, akik messze a legnagyobb arányban számolnak be társadalmi felemelkedésről, s a legkisebb arányban jelezték, hogy nem, illetve lefelé mozdultak el szüleihez

¹² Az apa, illetve az anya iskolai végzettségére és foglalkozására vonatkozó mikrocenzus adatok jelenleg még feldolgozás alatt vannak.

képest. Másfelől az alapfokú, illetve a középfokú végzettségűek között nincsenek markáns különbségek, és ezek sem a hierarchia irányának megfelelő előjelűek: az alapfokú végzettséggel rendelkezők között valamivel magasabb a fölfelé, illetve alacsonyabb a lefelé mobilak aránya, mint a szakmunkás végzettségűek, illetve az érettségizettek között.

Ez az eredmény annyiban meglepő, hogy a középfokú végzettségűek különböző csoportjaiba tartozók végzettségi szintje a szüleikhez képest objektíve inkább javult. Nagyobb arányban találhatók a csoportban olyanok, akiknek a szülei legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkeztek, s ritkább, hogy a diplomás szülők gyermeke legfeljebb középfokú végzettséget szerezzen. A magyarázat mindenekelőtt a különböző képzettségi csoportok életkori sajátosságaival függ össze. Egyrészt, különösen az érettségizettek között magas azoknak az aránya, akiknek az iskolai karrierje még nem zárult le, s a munkaerőpiacra sem léptek még be. E fiatalok társadalmi pozícióját jelenleg is elsősorban szüleik társadalmi helyzete határozza meg, ami növeli e körben az immobilak arányát. Másrészt, az alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya a legidősebb korosztályokban a legmagasabb, akik mögött rendszerint lezárt munkaerőpiaci karrier áll. E korosztályok objektív mobilitási lehetőségei, s a mobilitásról alkotott vélekedései is jellegzetesen eltérnek, s összességében jóval kedvezőbbek a fiatalabb generációk jellemzőitől (Huszár – Záhonyi 2018b).

1. ábra: Szubjektív mobilitás a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint a 18 évesek és idősebbek körében, 2016, %

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás

Amíg a magasabb iskolai végzettség nem feltétlenül jár együtt kedvezőbb mobilitási tapasztalatokkal, addig az osztályszerkezetben elfoglalt pozíció hatása már maradéktalanul érvényesül. Minél előnyösebb pozíciót foglal el valaki jelenleg

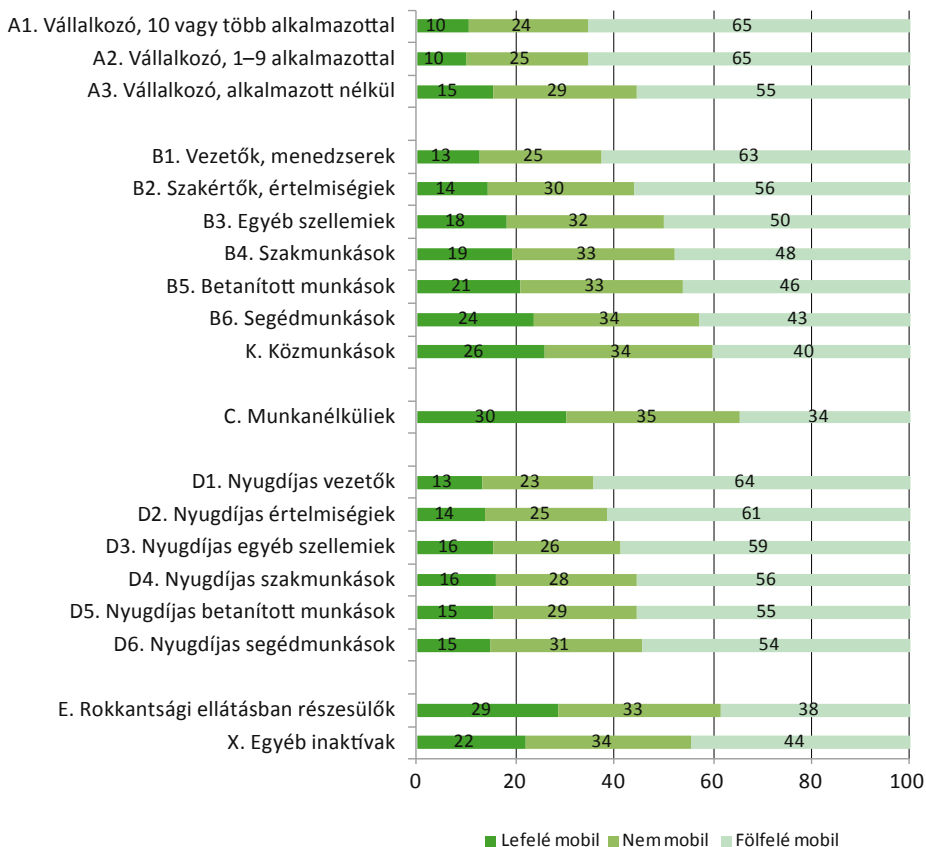
az osztályhierarchiában, annál nagyobb arányban jelzi azt, hogy fölemelkedett a családjához képes.

A következőkben az osztályhelyzet, illetve a társadalmi mobilitás érzékelésének összefüggését az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modellje alapján vizsgáljuk.¹³ Ez a különböző gazdasági aktivitásúakat külön csoportokként kezeli, s e csoportok belső tagolódását hierarchikusan igyekszik megragadni (lásd Huszár 2013a-c; 2015). E hierarchikus viszonyok mindegyik megkülönböztetett csoport esetében érvényesülnek. A nagyobb, több alkalmazottat foglalkoztató vállalkozók magasabb arányban érzékelik úgy, hogy felfelé mozdultak el szüleikhez képest, mint a közepes, illetve kisvállalkozók. Hasonló módon, az alkalmazottak körében a magasabb presztízsű, illetve kedvezőbb munkakörülményeket és kereseti lehetőségeket biztosító vezetői, valamint értelmiségi foglalkozásokat űzők jóval gyakrabban számolnak be arról, hogy előreléptek, mint a szakmunkások, a betanított munkások, a segédmunkások vagy a közmunkások. Ha az öregségi nyugdíjasokat külön szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy az ő esetükben is érvényesül, hogy minél kedvezőbb foglalkozási pozícióból vonult valaki nyugdíjba, annál nagyobb eséllyel javult a jelenlegi társadalmi helyzete a származási pozíciójához képest. A normatív-funkcionalista séma alapján azt is megállapíthatjuk továbbá, hogy a rokkantsági ellátásban részesülők, illetve különösen a munkanélküliek azok, akik messze a legnagyobb arányában számolnak be arról, hogy romlott, illetve nem változott a társadalmi helyzetük szüleikhez képest (2. ábra).

E séma alapján azonban egy további lényeges összefüggés is kirajzolódik. Az aktív munkaerőpiaci karrier lezárása és a nyugdíjba vonulás általában az anyagi helyzet, illetve az életkörülmények romlásával jár együtt. A nyugdíjasok különböző csoportjainak a társadalmi helyzetét meghatározza a korábbi munkaerőpiaci pozíció, de egyrészt a nyugdíjas vezetők, értelmiségiek vagy szakmunkások jövedelmi, anyagi körülményei általában rosszabbak, mint aktív társaikéi, másrészt összességében a nyugdíjasok körében tompábbak az egyenlőtlenségek, mint az aktívak körében. Ezt az összefüggést megerősítik a jelenlegi társadalmi helyzet szubjektív megítélésére vonatkozó eredmények is. A nyugdíjas foglalkozási csoportok rendre alacsonyabb pontszámokat adnak, és lejjebb helyezik el magukat a társadalmi létrán, mint az aktívak.

¹³ A második mellékletben elérhetők ezek az eredmények a Ferge Zsuzsa munkáira visszanyúló munkajelleg-csoportosítás, illetve az EGP sémát követő társadalmi-foglalkozási rétegséma alapján is.

2. ábra: Szubjektív mobilitás a normatív-funkcionalista osztálymodell szerint a 18 évesek és idősebbek körében, 2016, %

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás

A mobilitás szubjektív észlelése esetében azonban más a helyzet. A nyugdíjasok jelenlegi társadalmi helyzete saját értékelésük szerint is kedvezőtlenebb, mint az aktívaké, viszont jóval magasabb arányban jelezték azt, hogy a jelenlegi pozíciójuk előrelépést jelent a szüleik társadalmi helyzetéhez képest. A különbségek különösen a foglalkozási hierarchia alsó felében jelentősek: a nyugdíjas munkások az aktívaknál mintegy 10 százalékponttal nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy fölfelé mozdultak el származási pozíciójukhoz képest. E különbségek szintén elsősorban a társadalmi mobilitás történeti változásából fakadnak, s arról tanúskodnak, hogy jelenlegi idősebb generációknak a mostani fiataloknál nagyobb esélyük volt, hogy fölfelé mozogjanak a társadalmi térben (Huszár–Záhonyi 2008b).

Kollektív mobilitás

Eddig azt vizsgáltuk, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében különböző helyet elfoglalók mennyiben érzik úgy, hogy változott a társadalmi helyzetük a származási pozíciójukhoz képest, a következőkben arra vagyunk kíváncsiak, hogy maguk a különböző társadalmi csoportok miként vándoroltak a társadalmi térben egy generáció alatt e szubjektív értékelések tükrében.

A foglalkozási mobilitás hagyományos mérőszámai, mivel a társadalmi térben történő mozgást csupán foglalkozási pozíciók közötti vándorlásként tudják regisztrálni, ezért a társadalomszerkezet változását csak mennyiségi alapon képesek megragadni. Azt tudják bemutatni, hogy a különböző foglalkozási osztályok mérete miként változott, illetve hogy bizonyos csoportok növekedése melyek rovására következett be. Arról azonban nem szolgáltatnak információt, hogy a különböző társadalmi kategóriák kollektíve miként mozogtak a társadalmi térben. Pedig a társadalmi mobilitás kollektív folyamata legalább annyira lényeges, sőt Ferge Zsuzsa (1972) megközelítésében még lényegesebb is az egyéni mobilitásnál. Az iskolarendszer szerepét vizsgálva azt emeli ki, hogy az egyéni mobilitás annyiban fontos, amennyiben hozzájárul a társadalmi rétegek kollektív mobilitásához, s ezáltal a társadalmi struktúra változásához.

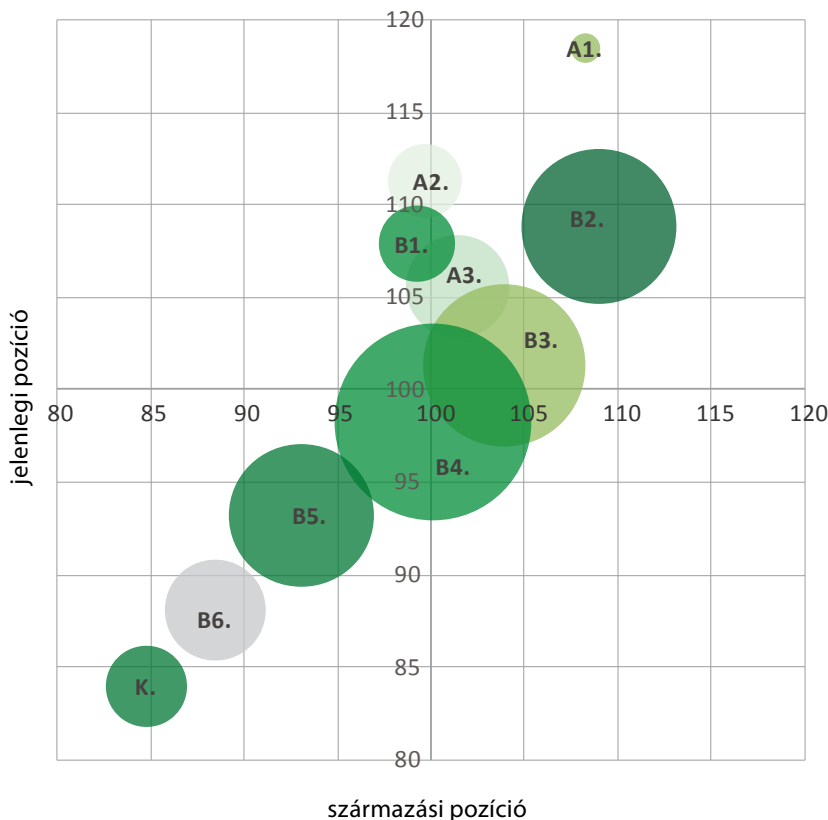
A szubjektív mobilitás ehelyütt használt mutatója nem foglalkozási pozíciók közötti mozgásként, hanem általánosan, a társalmi létrán történő elmozdulásként igyekszik megragadni a társadalmi mobilitás jelenségét. Ez pedig lehetővé teszi, hogy ne csupán az egyének mobilitási érzeteit tegyük vizsgálat tárgyává, hanem azt is, hogy maguknak a különböző társadalmi kategóriáknak a helyzete egymáshoz viszonyítva miként változott az egyik generációról a másikra e szubjektív értékelések tükrében (Huszár–Záhonyi 2008b). A következőkben ennek megfelelően azt vizsgáljuk, hogy a különböző foglalkozási csoportok maguk miként vándoroltak a társadalmi térben.¹⁴ Lényeges, hogy ahogy az egyéni mobilitás esetében a mutató eredményei a kérdezettek szubjektív vélekedéseit tükrözik, úgy a társadalmi teret ehelyütt is e szubjektív értékelések reprezentálják.

Az alábbi ábra, amely a normatív-funkcionalista osztálymodell által megkülönböztetett csoportokat tartalmazza, ehhez nyújt segítséget. A koordinátarendszer y tengelye a kérdezettek jelenlegi társadalmi pozícióját reprezentálja százalékos módon, az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozók skálaértékeinek az átlagát az összes foglalkoztatott átlagához viszonyítva. A x tengely ugyanilyen módon a szülők társadalmi pozíciójára vonatkozó értékeléseket mutatja be. Az ábrán

¹⁴ A hagyományos foglalkozási mobilitásra vonatkozó adatok hiánya miatt azonban jelenleg ezt az elemzést is csak a nélkül tudjuk elvégezni, hogy kiszűrjénk a különböző foglalkozási csoportok közötti egyéni mozgásokat.

megjelenő buborékok a különböző csoportokat jelölik méretarányosan, aszerint, hogy milyen arányban vannak jelen a jelenleg foglalkoztatottak körében.¹⁵

3. ábra: A szubjektív társadalmi helyzet változása a normatív-funkcionalista osztálymodell szerint, 2016

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás

Az ábra tehát a foglalkozási osztályok relatív pozíciójáról tájékoztat, fontos azonban megjegyezni, hogy ennek változatlansága nem jelenti azt, hogy abszolút értelemben ne történtek volna változások. Míg a szülők társadalmi pozíciójára vonatkozó skálaértékek átlaga 5,22 volt, addig a jelenlegi pozíciójukat átlagosan 5,81-re értékelték a válaszadók. Összességében tehát felfele tolődott el a skála, a jelenleg foglalkoztatottak összessége – és egyébként ezen belül mindegyik általunk megkülönböztetett foglalkozási csoport is – átlagosan magasabbra értékeli a jelenlegi társadalmi pozícióját származási társadalmi helyzetéhez képest.

¹⁵ Az ábrában az áttekinthetőség kedvéért az egyes foglalkozási csoportok kódszámait tüntettük fel. A munkajelleg-csoportosítás, illetve a társadalmi-foglalkozási rétegséma alapján készített ábrákat lásd a 3. mellékletben.

Az ábra alapján így arról tájékozódhatunk, hogy a kérdezettek értékelései alapján az egyes csoportokhoz tartozók miként helyezkednek el egymáshoz képest a társadalmi térben, és hogy miként változott a relatív társadalmi helyzetük a származási pozíciójukhoz képest. A koordináta-rendszer origójának környékén azok a foglalkozási csoportok foglalnak helyet, amelyeknek a társadalmi létrán elfoglalt átlagos pozíciója mind a szülők generációjában, mind pedig jelenleg közel esik az összes foglalkoztatott körében számított átlaghoz. A koordináta-rendszer jobb felső szejletében ezzel szemben azok találhatók, amelyeknek a származási és jelenlegi pozíciója is átlag feletti, míg a bal alsóban pedig azok, amelyek mindegyik metszetben átlag alatti helyet foglaltak el. A bal felső, illetve jobb alsó negyedbe pedig azok a foglalkozási osztályok kerülnek, amelyeknek a relatív társadalmi pozíciója, pozitív vagy negatív irányba jelentősen megváltozott egy generáció alatt.

Az eredmények alapján mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a foglalkozási sémában megjelenített hierarchikus viszonyok e szubjektív értékelések alapján is élesen kirajzolódnak, akár a jelenlegi pozícióról, akár a származási pozícióról van szó. Az osztályszerkezetben feljebb elhelyezkedők tehát szubjektív megítélésük alapján magasabb pozícióból indultak és a jelenlegi társadalmi helyzetüket is magasabbra értékelik. Az egyes csoportok egymáshoz viszonyított pozíciója így kevésbé változott a szülők társadalmi helyzetéhez viszonyítva. A foglalkozási osztályok többsége elég határozottan egy jól kirajzolódó egyenesre rendezhető.

Az általános tendencia mellett azonban figyelemre méltó változások is megfigyelhetők. Egyrészt az egyes osztályok pozíciójára illeszthető képzeletbeli egyenes nem 45 fokos, hanem ennél valamivel meredekebb, ami annak köszönhető, hogy a foglalkozási osztályok közötti távolságok jelenleg, illetve a szülők esetében nem azonosak. A válaszadók a szubjektív értékelések alapján a különböző rétegek közötti társadalmi egyenlőtlenségeket jelenleg magasabbaknak érzékelik, mint a szüleik generációjában.

Másrészt, a foglalkozási osztályok többségének a mozgása jól illeszkedik ugyan a képzeletbeli egyeneshez, vannak azonban jellemző kivételek. Valójában csupán a beosztott alkalmazottként foglalkoztatott csoportok pozíciója az, ami – az egyenlőtlenségek növekedése mellett – nagyfokú állandóságot mutat. A felső, illetve középszevetők, illetve az önálló vállalkozóként dolgozók helyzete áposan megváltozott. E két csoport az, amelynek a társadalomszerkezeti pozíciója jelentősen átalakult a rendszerváltást követően. 1990 után egyfelől a politikai, illetve gazdasági változások következtében új, és új típusú munkát követelő vezetői foglalkozások jöttek létre. Másfelől, ugyan a második gazdaság keretében már az államszocializmus késői időszakában kialakult a „szocialista vállalkozók” egy csoportja (Szelényi 1992), a vállalkozói réteg létrejött a rendszerváltás utáni időszakban történt. A vezetőknek, illetve a vállalkozóknak nem csupán társadalomszerkezeti pozíciója változott tehát, de nagy arányban léptek be más társadalmi háttérrel rendelkezők is e csoportokba. Ennek következtében, míg a jelenleg vezetőként dolgozók társadalmi pozíciója a szülők generációjában még az átlag körül mozogott, és határozottan alacsonyabb volt, mint az értelmiségiek származási

helyzete, jelenleg már a felső, illetve középszintű vezetők, illetve az értelmiségiek nagyjából hasonló helyet foglalnak el a társadalom szerkezetében. A vállalkozóknál hasonló irányú változások tapasztalhatók. A jelenleg önálló vállalkozóként dolgozók származási pozíciója átlag körüli, inkább ez alatt helyezkedett el, mára viszont szubjektív értékeléseik alapján jóval feljebb léptek a társadalmi hierarchiában. Különösen igaz ez a nagyobb, a tíz vagy több alkalmazottal rendelkező vállalkozókra, amely csoport az eredmények alapján jókora távolságra a többi rétegtől, a társadalmi struktúra csúcsán helyezkedik el.

Következtetések

Az amerikai álom azt a reményt fejezi ki, hogy a kedvezőtlen körülmények közé születőknek is megvan a lehetőségük arra, hogy saját erőfeszítéseik révén felkapaszkodjanak a társadalmi létrán. Ha tehát a társadalmilag fontos javak egyenlőtllenül is oszlanak el, az esélyek egyenlősége lehetővé teszi, hogy aki ma alul van, az holnapra fölemelkedjen, és fordítva. Az egyenlőtlenség és mobilitás összefüggésére, illetve az Egyesült Államok, valamint Nagy-Britannia mobilitási folyamataira vonatkozó vizsgálatok az utóbbi években ezt a reményt kérdőjelezték meg alapvető módon és hívták életre a „mobilitás problémáról” szóló diskurzusokat. Az amerikai, illetve a brit társadalom eszerint a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségeknek az 1980-as évek óta megfigyelt növekedésével párhuzamosan zártabbá vált és/vagy a társadalom jelentős hányada tapasztalta meg, hogy a társadalmi helyzete a szüleikéhez képest romlott. Sőt, az egyenlőtlenségek növekedésének a mai tendenciái arra utalnak, hogy szakpolitikai beavatkozás nélkül ez a helyzet a következő generációk esetében sem fog javulni, hanem inkább romlik, ami akár a politikai rendszer stabilitását is veszélyeztető társadalmi-politikai konfliktusokhoz vezethet.

A foglalkozási mobilitás hagyományos mutatói alapján a magyar társadalom mobilitási folyamatai hasonló módon kedvezőtlenek – legalábbis a legutóbbi, a 2000-es évek első évtizedére vonatkozó eredmények szerint. Kérdés, hogy ezek miként változtak az utóbbi években? Erről jelenleg nincs információnk, a mobilitás szubjektív érzékeléséről azonban igen.

A társadalmi mobilitás objektív, illetve szubjektív mérőszámai nem feltétlenül vannak összhangban egymással, a társadalmi térben való mozgás szubjektív megítélése tekintetében azonban az utóbbi időszakban nagy javulás következett be. Míg az 1990-es évek végén, illetve 2009-ben, a gazdasági világválságot közvetlenül követően végzett mérések alapján a magyar társadalom legnagyobb hányada úgy nyilatkozott, hogy társadalmi helyzete romlott a szüleikéhez képest, addig 2016-ra már azok voltak túlnyomó többségben, akik előrelépésről számoltak be. A felemelkedés lehetőségének a beszűkülése tehát nem, illetve a korábbi időszakokkal összevetve jóval kisebb mértékben jelenik meg társadal-

mi problémaként Magyarországon, ami a társadalmi berendezkedés stabilizálódása irányába hathat.

A társadalmi felemelkedés, illetve előrelépés tapasztalata azonban egyenlőtlenül oszlik meg a társadalomban. Egyfelől, az idősebb generációk tagjai a fiatalabbaknál jóval magasabb arányban számoltak be arról, hogy javult a társadalmi helyzetük, másfelől a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt hely alapján is jelentős különbségek találhatók. Míg a vezetők, illetve a közép- és nagyvállalkozók több mint 3/5-e érzi úgy, hogy előrelépett származási társadalmi helyzetéhez képest, addig a segédmunkások, a közmunkások, vagy a munkanélküliek körében azoknak a hányada mozog 60 százalék körül, akiknek nem, vagy kedvezőtlen irányba változott a társadalmi helyzetük. A szubjektív társadalmi pozícióra vonatkozó értékelések alapján a társadalom szerkezete is lényeges változásokon ment keresztül egy generáció alatt. A társadalom e szubjektív vélekedések alapján is egyenlőtlenebb lett, ami részben az alsóbb társadalmi csoportok leszakadásából, részben pedig a közép- és nagyvállalkozók, valamint a vezető foglalkozásúak kollektív fölfelé irányuló mozgásából fakad.

Irodalom¹⁶

- Andrews, Dan – Leigh, Andrew (2009): More inequality, less mobility. *Applied Economic Letters*, (16): 1489–1492.
- Atkinson, Anthony B. (2017): *Egyenlőtlenség. Mit kellene tennünk*. Budapest: Kossuth.
- Blanden, Jo – Goodman, Alissa – Gregg, Paul – Machin, Stephen (2002): *Changes in intergenerational mobility in Britain*. CEEDP, 26. London: Centre for the Economics of Education, London School of Economics and Political Science.
- Blanden, Jo – Machin, Stephen (2007): *Recent changes in intergenerational mobility in Britain*. London: Sutton Trust.
- Breen, Richard (2010): Social Mobility and Equality of Opportunity. *The Economic and Social Review*, 41(4): 413–428.
- Bukodi Erzsébet – Goldthorpe, John H. – Waller, Lorraine – Kuha, Jouni (2015): The mobility problem in Britain: new findings from the analysis of birth cohort data. *The British Journal of Sociology*, 66(1): 93–117.
- Bukodi Erzsébet – Paskov, Marii – Nolan, Brian (2017): *Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story*. INET Oxford Working Papers 2017-03.

¹⁶ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2018. 10. 01.

- Chetty, Raj et al. (2014): Is the United States Still a Land of Opportunity? Recent Trends in Intergenerational Mobility. *American Economic Review*, 104(5): 141–147.
- Chetty, Raj et al. (2016): The Fading American Dream: Trends in Absolute Income Mobility Since 1940. *NBER Working Paper*, No. 22910.
- Corak, Miles (2013): Income Inequality, Equality of Opportunity, and Intergenerational Mobility. *Journal of Economic Perspectives*, 27(3): 9–102.
- Council of Economic Advisors (2012): Economic Report of the President. Washington DC: United States Government Printing Office. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ERP_2012_Complete.pdf
- Daenekindt, Stijn – Waal, Jeroen van der – Koster, Willem de (2017): Social mobility and political distrust: cults of gratitude and resentment? *Acta Polit.* DOI 10.1057/s41269-017-0050-4
- Eurofound (2017): *Social mobility in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ferge Zsuzsa (1972): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1: 10–35
- Goldthorpe, John H. (2013): Understanding – and Misunderstanding – Social Mobility in Britain: The Entry of the Economists, the Confusion of Politicians and the Limits of Educational Policy. *Journal of Social Policy*, 42: 431–50.
- Goldthorpe, John H. (2016): Social class mobility in modern Britain: changing structure, constant process. *Journal of British Academy*, 4: 89–111.
- Houle, Christian (2017): Social Mobility and Political Instability. *Journal of Conflict Resolution*, 1–27.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 91(1): 31–56.
- Huszár Ákos (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91(2): 117–131.
- Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7): 117–131.
- Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Huszár Ákos (2016): Társadalmi rétegződésről szóló kiegészítő felvétel. In: Németh Zsolt (szerk.): *A 2016. évi mikrocenzus témakörei: Háttér tanulmányok a mikrocenzus programjáról és témaköeiről*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 44–59.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta (2018a): *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (megjelenés alatt)
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta (2018b): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, (Megjelenés alatt)

- Jackson, Michelle – Evans, Geoffrey (2017): *Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe*. *Sociological Science*, 4: 54–79.
- Krueger, Alan B. (2012): *The Rise and Consequences of Inequality in the United States*. https://web.archive.org/web/20130627072604/http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/krueger_cap_speech_final_remarks.pdf
- Marshall, Gordon – Swift, Adam – Roberts, Stephen (1997): *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Milanovic, Branko (2016): *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ostorics László – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó – Vadász Csaba (2016): *Pisa 2015. Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási Hivatal. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresekek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf
- Örkény Antal (1991): Félúton. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről. *Replika*, (1): 14–24.
- Piketty, Thomas (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Putnam, Robert D. (2015): *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris
- Róbert Péter (1999): Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. *Századvég*, (15): 73–86.
- Róbert Péter (2009): Stratification and Social Mobility. In Stefan Immerfall – Therborn, Göran: *Handbook of European Societies*. New York: Springer, 499–536.
- Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2004): Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In Richard Breen (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Social Mobility Commission (2016): *State of the Nation 2016: Social Mobility in Great Britain*. www.gov.uk/government/publications
- Stiglitz, Joseph E. (2013): *The Price of Inequality*. New York: Penguin Books.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1. melléklet – A mobilitás-vizsgálatok politikai, illetve szakpolitikai vonatkozásai

A társadalmi mobilitás hagyományos, foglalkozásalapú mutatói a legalkalmasabban nemzetközi, illetve időbeli összehasonlításokra, ezek azonban a társadalom nyitottságáról-zártságáról, illetve az esélyegyenlőség mértékének alakulásáról csak igen korlátozott mértékben tudnak számot adni, és a szakpolitikai relevanciájuk is csekély.

Ennek egyik legfontosabb oka az *idő* dimenziója. A társadalmi mobilitás vizsgálatai valójában minden esetben történeti vizsgálatok, amelyek korábbi társadalmi folyamatok eredményeit rögzítik. A foglalkozási pozíción alapuló társadalmi mobilitást elsősorban azoknak a korosztályoknak az esetében releváns vizsgálni, amelyek már beléptek a munkaerőpiacra, illetve amelyeknek volt már idejük arra, hogy változtassanak a saját társadalmi pozíciójukon. Sőt, e vizsgálatok csak azoknak a generációknak a mobilitási esélyeiről nyújthatnak átfogó képet, amelyeknek a foglalkozási karrierje már lezárult, amelyek esetében már kisebb tere és kevesebb értelme van bármilyen szakpolitikai beavatkozásnak. Az esélyteremtő szakpolitikák éppen hogy a gyermekek, illetve a fiatalabb generációk mobilitási pályáira lehetnek hatással, és erre vonatkozóan fogalmazhatnak meg értelmes célkitűzéseket (vö. Putnam 2015).

A hagyományos foglalkozásmobilitási mérőszámok azonban nem csupán az idő dimenziója miatt mutatkoznak alkalmatlannak szakpolitikai döntések megalkotására, de tartalmi okokból is. Ezek rendszerint különbséget szoktak tenni abszolút mobilitás, illetve – a társadalmi struktúra változásának hatásait kontrolláló – relatív mobilitás között. Ez utóbbi mérőszámok azok, amelyek a társadalom különböző szintjein elhelyezkedők másokhoz viszonyított mobilitási esélyeiről tájékoztatnak, s így ezek szolgáltathatnak a legközvetlenebb módon információkat az esélyegyenlőség alakulásáról.

Az összes mobilitás túlnyomó többsége rendszerint strukturális okokra vezethető vissza, ehhez képest a relatív mobilitás mértéke mindegyik országban csekély. A mobilitási trendek érdemi befolyásolására tehát leginkább a strukturális mobilitás területén lehet esély. A strukturális mobilitásnak azonban kevés köze van az esélyegyenlőség változásához, ezt olyan gazdaságszerkezeti, illetve technológiai változások teszik lehetővé/idézik elő, amelyeknek következtében bizonyos foglalkozási csoportok mérete jelentősen csökken, míg másoké ezzel szemben számottevően megnövekszik. A strukturális mobilitás fő hajtóereje az utóbbi időszakban a mezőgazdasági szektor összehúzódása, s az ipar, majd a szolgáltató szektor bővülése volt. A strukturális (fölfele irányuló) mobilitást eszerint olyan gazdaság-, illetve társadalompolitikák segíthetik elő, amelyek további pozíciók keletkezését segítik elő az osztályszerkezet felső szegmensében (vö. Breen 2010: 419–420; Goldthorpe 2016:107).

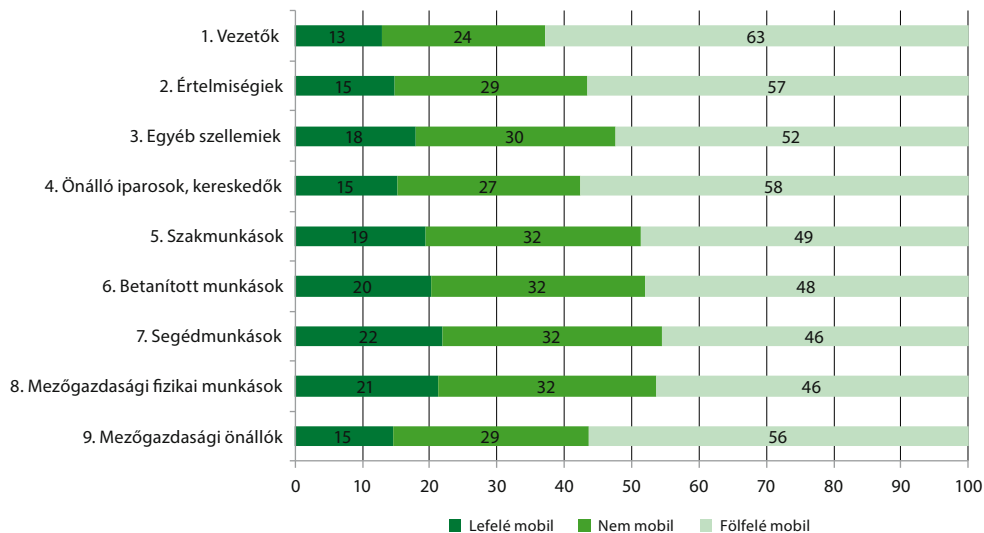
A relatív mobilitás változása tehát összességében kisebb hatással van az összes mobilitás alakulására, de ez közvetlenebbül kapcsolódik az esélyegyenlőség problémájához. Ez a kapcsolat is elég távoli azonban. Nehéz ugyanis egyértelműen elkülöníteni azoknak a különböző mechanizmusoknak a hatásait, amelyek a pozíciók közötti cseréket, illetve a társadalmi fluiditás növekedését előidézhetik. Ehhez hozzájárulhat egyfelől az, ha a társadalmi pozíció elérése kevésbé függ a származástól, sokkal inkább – a meritokratikus értéknek megfelelően – az oktatási rendszerben, illetve a munkaerőpiacon elért teljesítménytől. Másfelől azonban a relatív mobilitás mértékét ugyanilyen módon növelhetik különböző társadalmi-politikai konfliktusok, rendszerváltások, illetve a politikai rendszer változásai, amelyek sokak társadalmi helyzetének változását idézik elő – nem felétlenül a teljesítményelvvel összhangban (vö. Breen 2010: 423–427, Örkény 1991).

A relatív mobilitás kapcsán lényeges továbbá, hogy Goldthorpe és kollégái kutatásai alapján a társadalmi fluiditás évtizedes távlatokban nagyfokú stabilitást mutat Nagy-Britanniában, ennek alakulására trend nélküli fluktuáció jellemző, vagyis nem állapíthatók meg egyértelmű pozitív, vagy negatív változások. Ezek az eredmények Goldthorpe szerint a brit oktatási expanzió, illetve az oktatási reformok tükrében különösen érdekesek, s arra utalnak, hogy a társadalmi mobilitás elősegítésére az oktatáspolitikai eszközei csupán erősen korlátozott mértékben alkalmasak. Goldthorpe – Atkinsonhoz (2017), illetve Putnamhoz (2015) hasonlóan – úgy véli, hogy a társadalmi mobilitás, illetve az esélyegyenlőség kapcsán az alapvető problémát az erőforrások, illetve a kiinduló feltételek tekintetében megmutatkozó egyenlőtlenségek képezik (nem pedig az, hogy az oktatási rendszer nem képes semlegesíteni ezeket). Az esélyegyenlőség elősegítésére e szerint olyan szakpolitikák lehetnek alkalmasak, amelyek a kiinduló feltételek egyenlőtlenségének mérséklését célozzák (Goldthorpe 2013, 2016). Ahogy Anthony B. Atkinson fogalmaz:

„Akimenetek terén a mai nemzedék esetében fennálló egyenlőtlenségek jelentik a jövő nemzedék által élvezett tisztességtelen előnyök forrását. Ha fontosnak tartjuk az egyenlőséget a holnapi lehetőségek terén, akkor foglalkoznunk kell a kimenetek terén ma fennálló egyenlőtlenségekkel” (Atkinson 2017: 11).

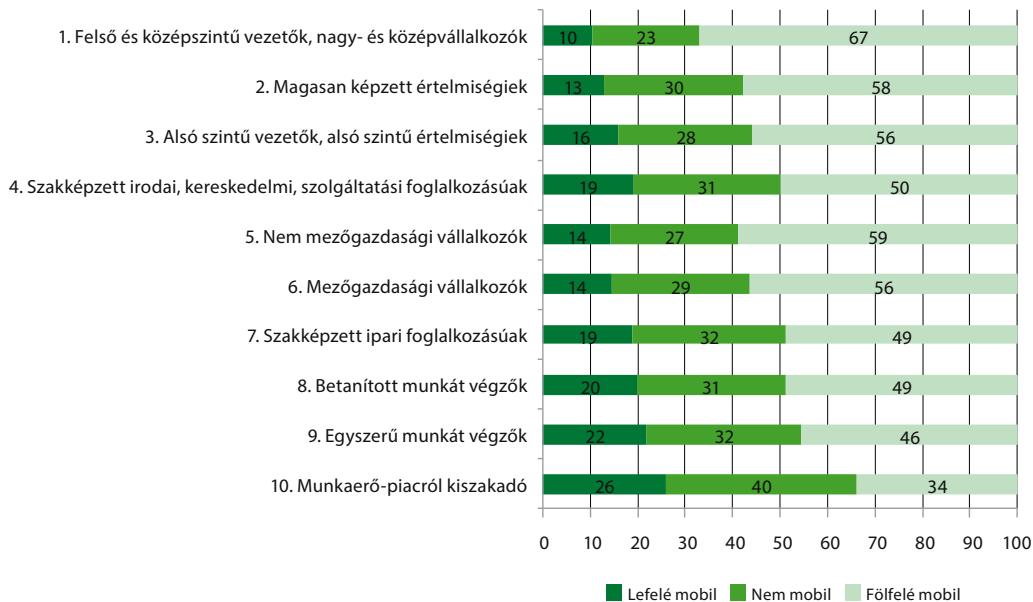
2. melléklet – Szubjektív mobilitás különböző foglalkozási sémák szerint

Munkajelleg-csoportosítás

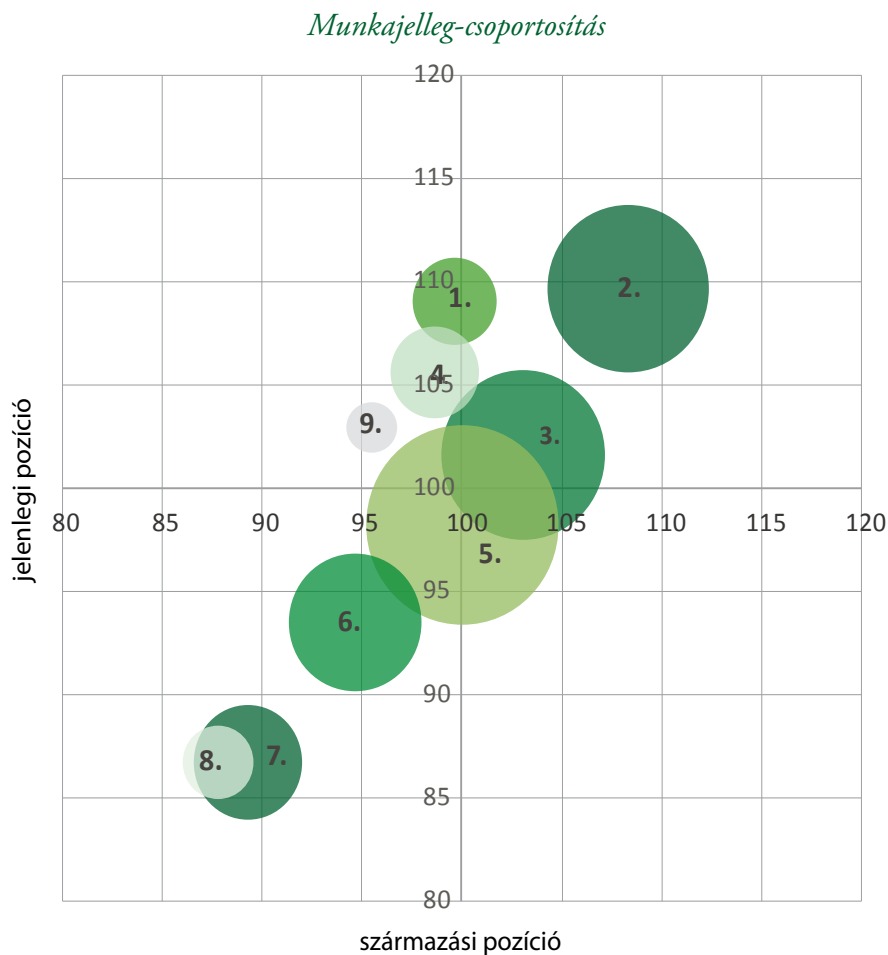
Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás

Társadalmi-foglalkozási rétegséma

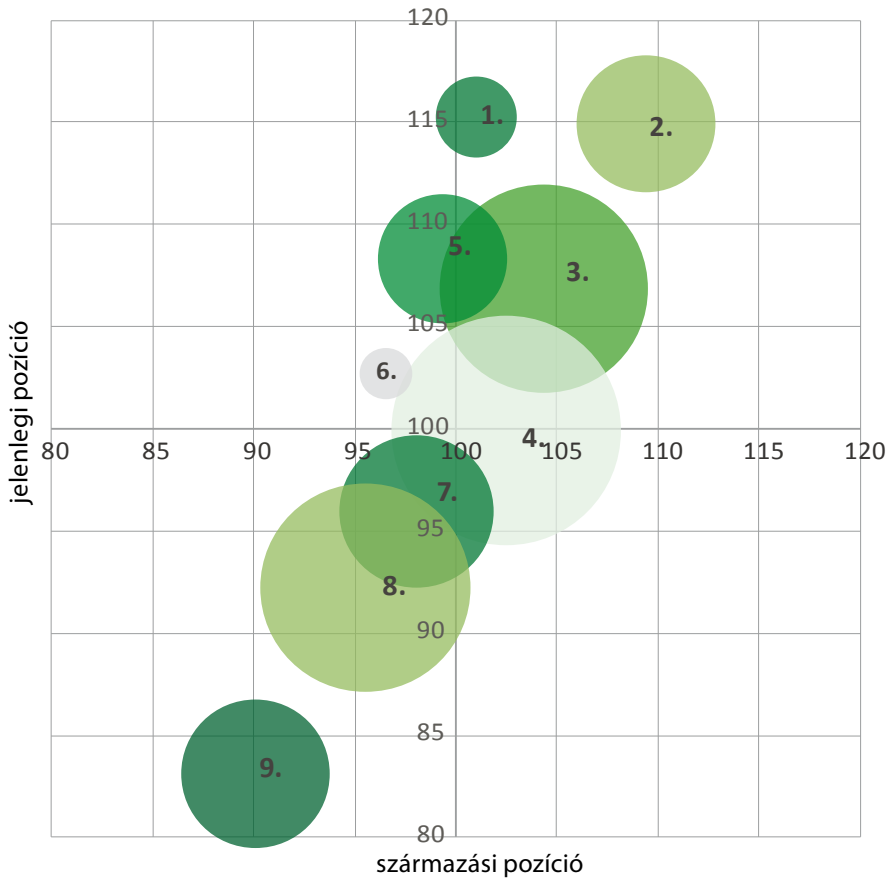
Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás

3. melléklet – A szubjektív társadalmi helyzet változása különböző foglalkozási sémák szerint

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás

Társadalmi-foglalkozási rétegséma

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás